

IHOR ISICHENKO

ЯКИМ ЄРЛИЧ – ЛЮДИНА З ІНШОГО БЕРЕГА

Анотація. У статті проаналізовано хроніку Якіма Єрлича – українського шляхтича, який жив у 1598–1674 роках і створив суб'єктивний опис подій того часу. На відміну від переважної більшості українських хроністів XVII–XVIII століть, Єрлич критично ставиться до козацьких повстань, оцінюючи їх як руйнівні події, спрямовані проти демократичних основ Речі Посполитої та звичного способу життя соціальних еліт. Його творчість цінна як відображення позицій українських соціальних еліт, інтегрованих з державним устроєм Речі Посполитої, що поєднували усвідомлення своєї етнічно-конфесійної ідентичності та ворожисть до східних деспотій. У протистоянні проєвропейських і промосковських сил Єрлич однозначно обирає перші. Після поділу України у 1667 році вздовж Дніпра, він фактично залишився на правобережній частині, яка до 1793 року належала Речі Посполитій.

Ключові слова: Яким Єрлич; сарматизм; Богдан Хмельницький; шляхта; козаки; хроніка

JOACHIM JERLICH – CZŁOWIEK Z INNEGO BRZEGU

Abstrakt. W artykule poddano analizie kronikę Joachima Jerlicza – ukraińskiego szlachcica żyjącego w latach 1598–1674, który stworzył subiektywny opis wydarzeń tamtego czasu. W przeciwieństwie do zdecydowanej większości ukraińskich kronikarzy XVII–XVIII wieków, Jerlich krytycznie odnosi się do powstań kozackich, oceniając je jako wydarzenia wyniszczające, wymierzone przeciwko demokratycznym podstawom Rzeczypospolitej i zwyczajowemu sposobowi życia elit społecznych. Jego twórczość jest cenna jako odzwierciedlenie stanowisk ukraińskich elit społecznych, zintegrowanych z systemem państwowym Rzeczypospolitej, które łączyły świadomość tożsamości etniczno-wyznaniowej i wrogość wobec wschodnich despotów. W konfrontacji sił proeuropejskich i promoskiewskich Jerlich jednoznacznie wybiera pierwszą z nich. Po podziale Ukrainy w 1667 r. wzdłuż Dniepru, w zasadzie pozostał on na prawym brzegu, który do 1793 r. należał do Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Joachim Jerlich; Sarmatyzm; Bohdan Chmielnicki; szlachta; Kozacy; kronika

ІГОР ІСІЧЕНКО, доктор філологічних наук, архієпископ – Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна; Національний університет «Києво-Могилянська академія»; e-mail: archbishop.ihor@gmail.com; ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3270-104X>.

Dr IHOR ISICHENKO, arcybiskup – Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina; Uniwersytet Narodowy «Akademia Kijowsko-Mohylańska»; e-mail: archbishop.ihor@gmail.com; ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3270-104X>.

Із Зазначенням Авторства – Некомерційна – Без Похідних 4.0 Міжнародна (CC BY-NC-ND 4.0)

JOACHIM JERLICZ: THE MAN FROM THE OTHER BANK

Abstract. The article analyzes the chronicle of Joachim Jerlicz – a Ukrainian nobleman who lived between 1598 and 1674 and created a subjective description of the events of that time. In contrast to the absolute majority of Ukrainian chroniclers of the early modern era, Jerlicz is critical of the Cossack uprisings, evaluating them as destructive events directed against the democratic foundations of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the customary way of life of social elites. His work is valuable as a reflection of the positions of Ukrainian social elites, integrated into the state system of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which combined the consciousness of ethno-confessional identity and hostility towards eastern despots. In the confrontation between pro-European and pro-Moscow forces, Jerlych unequivocally chooses the first of them. After the division of Ukraine in 1667 along the Dnieper, he basically remained on the right bank, which until 1772 belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Joachim Jerlicz; Sarmatism; Bohdan Khmelnytskyi; nobility; Cossacks; chronicle

Географія України визначається могутньою рікою, Дніпром, котра поділяє країну майже навпіл, на Правобережну і Лівобережну. В ранньомодерні часи українці зосереджувалися переважно на Правобережній Україні, а Лівобережна Україна щойно заселялася після руйнівних набігів східних народів. Генрик Сенкевич використовує характерні назви двох берегів Дніпра: руський¹ (правий) і татарський (лівий)². З часів Андрусівської угоди 1667 р. аж до другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) Дніпром пролягав державний кордон між двома державами: Річчю Посполитою та Московським царством (з 1721 р. – Російською імперією)³.

Географічний поділ відображає ширше коло суспільно-культурних і державно-політичних відмінностей, які посилювалися протистоянням гетьманських адміністрацій, винищенням католицьких структур на гетьманському Лівобережжі та зникненням православних єпархій на Правобережжі. На підвладній Речі Посполитій території зберігається чільна роль шляхти як єдиного державотворчого стану, натомість на підросійським терені старі еліти поступаються козацтву, що його старшина поступово інтегрується в стан російського дворянства. У середовищі козацтва побутує активно підживлюваний імперською пропагандою міф про «визвольну

¹ Відповідно до термінології ранньомодерної доби назва «руський» вживається як абсолютний синонім етноніму «український». Сучасна Російська Федерація називалася в XVI-XVII ст. «Московією».

² Henryk Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, t. 1-2 (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985), 93.

³ Natalya Yakovenko, *Narys istoriyi seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi Ukrainy* (Kyiv: Krytyka, 2005), 388–428.

війну українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким»⁴, спричинену національним і релігійним гнобленням шляхетської Польщі. Логіка цього міфу ставить у центр літературного канону XVII–XVIII ст. «козацькі літописи», об'єднані пафосом прославлення визвольної місії козацтва, спрямованої проти державних структур і суспільних еліт Речі Посполитої, а також проти католицької церкви обох обрядів (латинського й візантійського)⁵.

Тим часом козацькі бунти кінця XVI – пер. пол. XVII ст., що зрештою обернулися Хмельниччиною (1648–1657), викликали стійку опозицію в середовищі не лише польських, але й українських еліт. Нащадки давніх княжих родів Острозьких і Вишневецьких брали діяльну участь у їхньому придушенні, а київський воєвода, православний шляхтич Адам Кисіль став репрезентантом королівського уряду в перемовинах із повсталими козаками. Унійний єпископ Яків Суша благословив чудотворною Холмською іконою короля Яна Казимира II на битву під Берестечком⁶, а православні митрополити Петро Могила, Сильвестр Косов, Діонісій Балабан схиляли козаків до порозуміння з королем⁷. Позицію цього середовища відображає найдавніша хроніка подій середини XVII ст., складена православним шляхтичем із Поділля Якимом Єрличем.

Цю хроніку опублікував 1853 р.⁸ польський архівіст із доволі контроверсійною репутацією Казимир Владислав Войцицький (Kazimierz Władysław Wóycicki; 1807–1879). Рукопис твору було виявлено в зібранні єпископа Яна Хрестителя Альбертранді (Giambattista Albertrandi; 1731–1808) – італійця за походженням, котрий з 1798 служив помічником варшавського ординарія, а водночас активно дбав про королівську бібліотеку, наглядати над котрою був призначений королем Станіславом Августом Понятовським. Згодом уточнене видання хроніки здійснив київський історик Орест Левицький (1848–1922)⁹, але книга *Южнорусские летописи*, опублікована під час

⁴ Mykola I. Kostomarov, *Bohdan Khmel'nyts'kyi: Istorychna monohrafiya* (Dnipropetrovs'k: Sich, 2004), 182–762.

⁵ Mykhaylo Hrytsay, Vasyl' Mykytas' i Fedir Sholom, *Davnya ukrayins'ka literatura* (Kyiv: Vyscha shkola, 1978), 269–281.

⁶ Wiesław Pawlak, «Jakub Susza – zapomniany świadek i historiograf bitwy pod Beresteczkiem», w: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2011), 220–228.

⁷ Ivan Vlasovs'kyi, *Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy*, t. 2, 2-e vyd. (N'yu-York, Kyiv: S. Bavnd Bruk, 1990), 103–111.

⁸ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. Z rękopisu wydał Kazimierz Wł. Wojcicki, t. 1: XLIV; 187 s.; t. 2: 213 s. (Warszawa: b.w., 1853).

⁹ *Yuzhnorusskiye letopisi*, pod red. Oresta Y. Levitskogo (Kiyev: b.v., 1916), 33–393. Далі посилання на це видання в тексті.

війни та перед початком революції, так і не змогла дійти до читача¹⁰. На щастя, дивом збережений примірник книги Інститут історії НАН України вмістив у своїй електронній бібліотеці, що відкрило його для дослідників¹¹.

В *Історії літератури руської* о. Омеляна Огоновського (1887), історико-літературних курсах Сергія Єфремова (1911), Володимира Коряка (1925) немає ані слова про цей твір. Іван Франко ставить Єрлича в ряд польських авторів, хоча й визначає його як «православного шляхтича»¹². Хіба що Михайло Возняк згадав про використання Єрличем апокрифів¹³ і окреслив його твір як написаний «по-польськи та в польським дусі»¹⁴. Натомість Дмитро Чижевський вказує на особливу цікавість у контексті української барокової історіографії «писаного польською мовою та польськи орієнтованого літопису Єрлича»¹⁵.

У восьмитомному курсі історії української літератури (1967–1973) не знайшлося місця для хроніки Єрлича, хоча в розділі «Віршова література», підготованому для першого тому Вікторією Колосовою, доволі детально описуються чотири вірші з хроніки Єрлича (с. 139–141), три з яких авторка об'єднує в своєрідну трилогію, присвячену поразці коронного війська під Корсунем 25–26 травня 1648 р., а четвертий пов'язує з врученням Хмельницькому гетьманської булави київським воєводою Адамом Киселем у лютому 1649 р.¹⁶

Цей вірш невідомого походження «Пісня про пана Миколая Потоцького, коронного гетьмана, 1648 р.», включений Якимом Єрличем до його *Хроніки* (с. 139–140), привертає увагу і Омеляна Огоновського¹⁷, і Михайла Возняка¹⁸.

¹⁰ Ihor Teslenko, «Rodynnyy klan Yerlychiv», *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi*, vyp. 4 (2004): 137.

¹¹ Інститут історії НАН України. Електронна бібліотека. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009350>.

¹² Ivan Franko, *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, chast' 1. Zibrannya tvoriv: U 50 t., t. 40 (Kyiv: Naukova dumka, 1983), 318; Ivan Franko, *Narys istoriyi ukrayins'ko-rus'koyi literatury do 1890 roku* (L'viv: Ukrayins'ko-rus'ka vydavnycha spilka 1910), 74.

¹³ Mykhaylo Voznyak, *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, t. 3 (L'viv: Z drukarni NTSh, 1924), 130.

¹⁴ Voznyak, *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, 383.

¹⁵ Dmytro Chyzhevs'kyi, *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, kn. 2 (Praha: Vydavnytstvo Yuriya Tyshchenka, 1942), 118. Поп.: Dmytro Chyzhevs'kyi, *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, kn. 2 (Praha: Vydavnytstvo Yuriya Tyshchenka, 1956), 305.

¹⁶ *Istoriya ukrayins'koyi literatury: U 8 t., t. 1* (Kyiv: Naukova dumka, 1967), 427–428.

¹⁷ Omelyan Ohonovs'kyi, *Istoriya literatury rus'koyi*, t. 1 (L'viv: Tovarystvo imeni Shevchenka, 1887), 418.

¹⁸ Voznyak, *Istoriya ukrayins'koyi literatury*, t. 3, 419–420.

Частину з нього навів у своїй *Хрестоматії* Олександр Білецький¹⁹, а повні тексти подано в антологіях, упорядкованих Володимиром Кречетом та Миколою Сулимою²⁰. Вірші розглядаються незалежно від *Хроніки* Єрлича, бо й справді дисонують своїм сарказмом із трагічним переживанням хроністом поразки коронного війська.

Попри критичне ставлення до хроніки Єрлича як документального джерела, історики на межі XX і XXI ст. звертали на нього увагу. Так, о. Юрій Мицик, у книзі якого *Украинские летописи XVII века* (1978) хроніка Єрлича ще не була представлена²¹, згодом окремо аналізував наведені в ньому відомості про Хмельниччину²², визнаючи за текстом «велику цінність ... як історичного джерела та пам'ятки історіографії»²³ – як польської, так і української. А есей Ігоря Тесленка являє собою скрупульозний аналіз генеалогічних пошуків Єрлича як стимулу його письменницької праці²⁴.

Чи не першим українським літературознавцем, який звернув належну увагу на *Хроніку* Єрлича, був автор монументальної монографії *Слово. Хрест. Шабля* Микола Корпанюк. Однак і він таки воліє позиціонувати Єрлича як представника «пропольської» орієнтації²⁵, польського патріота²⁶, який «на все козацтво дивиться і оцінює його дії з позиції українського шляхича, але патріота Польщі»²⁷.

Таким чином, українська літературознавча ретроспектива XIX–XX ст. чітко поляризувала вітчизняну історичну прозу ранньомодерної доби, ототожнюючи козакофільську тенденційність із національним наративом, а концепцію збереження цілісності Речі Посполитої трактуючи як властиву польській суспільній доктрині. Тим часом уже в останній чверті XX – початку XXI ст.ст. завдяки публікаціям Валерія Шевчука, Василя Яременка,

¹⁹ *Khrestomatiya davn'oyi ukrayins'koyi literatury (do kintsya XVIII st.)*, upor. Aleksandr Yvanovich Bilets'kyi (Kyiv: Radyans'k, 1967), 237.

²⁰ *Ukrayins'ka literatura XVII st., vst. st.*, upor. i prymitky Volodymyra I. Krekotnya (Kyiv: Naukova dumka, 1987), 278–279; *Ukrayins'ka poeziya: Seredyna XVII st.*, upor. Volodymyr I. Krekoten', Mykola M. Sulyma (Kyiv: Naukova dumka, 1992), 98–100.

²¹ Yuriy Mytsyk, *Ukrainskiye letopisi XVII veka: Uchebnoye posobiye* (Dnepropetrovsk: DGU, 1978), 87 s.

²² Yuriy Mytsyk, «Natsional'no-vyzvol'na viyna ukrayins'koho narodu seredyny XVII st. ochyma Yerlycha», *Arkhivy Ukrainy*, no. 4–6 (237) (1995): 33–41.

²³ Mytsyk, «Natsional'no-vyzvol'na viyna», 40.

²⁴ Teslenko, «Rodynnyy klan», 135–188.

²⁵ Mykola Korpanyuk, *Slovo. Khrest. Shablya: Ukraïns'ke monastirs'ko-tserkovne, svit-s'ke krayove litopysannya XVI-XVIII st., kompilyatsii kozats'kogo: litopysannya XVIII st. yak istoriko-literaturne yavishche* (Kyiv: Smoloskyp, 2005), 24.

²⁶ Korpanyuk, *Slovo. Khrest. Shablya*, 223.

²⁷ Korpanyuk, *Slovo. Khrest. Shablya*, 509.

особливо ж аналізу української шляхетської субкультури Наталією Яковенко²⁸ утверджується розуміння багатомовності й поліконфесійності літературного масиву ранньомодерної доби. Зрештою, і раніше ніхто не викреслював з українського літературного дискурсу польськомовну публіцистику Мелетія Смотрицького чи, тим більше, поетичні збірки Лазаря Барановича *Lutnia Apollinowa* та *Żywoty świętych*.

А є ще один нюанс. Панегіричне зображення Хмельниччини та попередніх козацьких повстань утверджується в історичній моделі вже після поразки відчайдушних зусиль гетьмана Івана Мазепи та його соратників виправити історичну помилку прихильників союзу з Московським царством. Ще автор *Літопису Самовидця*, укладеного не пізніше 1702 р.²⁹, доволі стримано оцінює діяльність Богдана Хмельницького й навіть ставить гетьманові на карб те, що він через свою пиху «слушною згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил»³⁰. Хроніка ж Якіма Єрлича писалася більш-менш синхронно до перебігу подій і вже через це має сприйматися як актуальне, хоч і безперечно суб'єктивне, відображення певного аспекту їхньої суспільної рецепції.

Видавець хроніки Єрлича спробував реконструювати його біографію на основі публікованого тексту. Яким (Joachim) Єрлич походив із православного руського шляхетського роду. Він народився 19 травня (чи 19 березня?) 1598 р. в селі Колемна (в тексті Kolenka)³¹ під Острогом – нині це село Колом'є Шепетівського району Хмельницької обл. У 19 років Єрлич стає на військову службу: під проводом гетьмана Станіслава Жолкевського (1547–1620) бере участь у протистоянні з турецьким військом під Бушею 1617 р., що закінчилося укладанням мирної угоди.

Потім він починає канцелярську службу при відомстві коронного підканцлера. Протягом 1618–1620 рр. цю посаду обіймав Анджей Липський (Andrzej Lipski; 1572/1577–1631), луцький римо-католицький єпископ, який згодом посідав катедри Вроцлава й Кракова³². Прикметні дві деталі. По-перше, сам Яким Єрлич повідомляє, що його рекомендував до праці в такій поважній інституції Лаврентій Древинський – чашник (пол. cześnik)

²⁸ Natalya Yakovenko, *Paralel'nyy svit: Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI-XVII st.* (Kyiv: Krytyka, 2002); Natalya Yakovenko, *Dzherkala identychnosti: Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI – pochatku XVIII stolittya* (Kyiv: Laurus, 2012).

²⁹ Yaroslav Dzyra, «Vstup», v: *Litopys Samovydsya* (Kyiv: Naukova dumka, 1971), 17–18.

³⁰ *Litopys Samovydsya*, 56.

³¹ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1, XVI.

³² Krzysztof Rafał Prokop, *Sylwetki biskupów łuckich* (Biały Dunajec: „Wołanie z Wołynia”, 2001), 77–80.

Волинської землі, один із найпалкіших соратників князя Костянтина Василя Острозького (1526–1608) в протистоянні Берестейській церковній унії 1596 р. Посол сейму Речі Посполитої, Лаврентій Древинський невтомно боровся за легалізацію опозиційної унійної Київській митрополії церковної спільноти, входив до кількох церковних братств, заснував православний монастир у Крем'янці³³. По-друге, формальною підставою для рекомендації було вміння читати й писати «по-руськомому», тобто книжною українською і, напевне ж, церковнослов'янською мовами. Отже, в державні структури Речі Посполитої Яким Єрлич входить як довірена особа неформальних лідерів православної шляхти, свого роду експерт з українських проблем.

Свій загальнодержавний патріотизм Єрлич підтверджує 1621 р., коли разом із Федором Вороничем, згодом київським підчашим³⁴, вирушає під Хотин, де тоді заповідалося на вирішальну битву з турецьким військом³⁵. Там Єрлич дістав поранення, потім ще кілька років провів на військовій службі, а 1630 р. одружився й занурився в помірковане шляхетське життя. Правда, про перший шлюб і смерть дружини він нічого не розповідає, натомість точно називає день свого другого вінчання – 24 листопада 1635 р. й ім'я дружини – Маріянна Рогуська (с. 80).

Скрупкульозно проаналізувавши текст хроніки, Ігор Тесленко звернув увагу на недомовки автора та на підставі порівняння з нечисленними документами того часу, де, серед іншого, фігурує *отець* Йоаким Єрлич, дійшов висновку про перебування Єрлича протягом 1621–1635 рр. у Пустельному Микільському монастирі³⁶. Попри гіпотетичність цього біографічного сюжету він принаймні не суперечить інтегрованості Єрлича в православний сегмент суспільних еліт Речі Посполитої.

Життя Єрлича різко змінилося 1647 року. На той час він тримав у заставі село Биків (нині Житомирського району) на Волині. Власником села був зять Єрлича Ярема Тиша-Биковський. Коли власник загинув, його син і спадкоємець Адам учинив напад на село й вигнав звідти родину Єрличів. Менший Якимів син від стресу захворів і помер (с. 96).

Єрлич оселився неподалік від Бикова, в селі Кочерів. Але з початком Хмельниччини 1648 р. козацький напад змусив його тікати й переховуватися в лісі, а потім шукати рятунку в Києво-Печерській лаврі. Єрлич покладає

³³ *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy*, t. 2 (Kyiv: Naukova dumka, 2004), 462.

³⁴ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku*, oprac. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski (Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002), 41.

³⁵ Petro Sas, Henute Kirkene i Alfredas Bumblauskas, *Khotyns'ka bytva 1621 – bytva za Tsentral'nu Yevropu* (Kyiv: Baltiya-Druk, 2011), 73–128.

³⁶ Teslenko, «Rodynnyy klan», 167–169.

надії на повернення стабільності київським воєводою Адамом Киселем. Коли воєвода заповідає сейм у Житомирі, Єрлич за направленням архимандрита Києво-Печерської лаври Йосифа Тризни вирушає на сейм, але так і не дочекався на воєводу. Тож коли прославлений у протистоянні шведам полководець Стефан Чарнецький (пол. *Stefan Czarniecki*; 1599–1665)³⁷ з'являється з військом на півночі, Єрлич вирушає до нього й бере участь у боях із козаками та московським військом, зокрема, в облозі Могилева 10 серпня – 4 жовтня 1660 р. та битві з росіянами на річці Бася 4 жовтня 1660 р.³⁸, в якій зазнав кількох незначних поранень. Ігор Тесленко ставить під сумнів військову службу 62-річного Єрлича, стверджуючи, що батальні сюжети хроніки з цього часу мають за джерела чужі враження, але не особистий досвід автора, котрий провів ці роки на Волині³⁹.

Останні роки хронікального наративу позначені родинними втратами: помирають дружина (1663), донька Ганна (1668), син Василь (1673). Суцільні жалі і втрати, суголосними з атмосферою Руїни... Смерть Єрлича Ігор Тесленко на підставі судових документів датує 1674 р. – між 3 липня та 3 листопада⁴⁰.

Безперечна тенденційність хроніки Якіма Єрлича відображає рецепцію зламних для історичної долі України подій доволі пересічним представником потужного масиву руської шляхти. Причому саме тієї патріотичної шляхетської верстви, яка була свідомо свого етнічного походження, послугувалася книжною українською мовою і затято боронила «старожитну» віру, вважаючи її за фундамент руської ідентичності. Автор шанобливого простежує власну генеалогію, локалізуючи її в сфері сарматських еліт. Опис подій минулого Єрлич мотивує необхідністю зберегти свідчення про рицарське походження його родини, загрожене втратою родинного архіву, пограбованого козаками (с. 112).

В очах Єрлича героями є ті представники шляхетських еліт, які мужньо протистояли ворожій цивілізації Сходу. Серед них виділяється київський воєвода Стефан Хмелецький (пол. *Stefan Chmielecki*; бл. 1595–1630), який керував обороною України з 1626 р. Його заслугам приписується колонізація наддніпровського степу (с. 76). Смерть Мартина Бутовича, київського

³⁷ Leszek Podchorodecki, *Stefan Czarniecki* (Warszawa: MADA, 1998).

³⁸ Vyachyeslaw Nasyevich, «Bitva na Basi 1660», v: *Vyalikaye Knyastva Litovskaye. Entsiklapyedyya: w 2 t. 2-ye vyd.*, t. 1 (Minsk: Byelaruskaya entsyklapyedyya, 2007), 334; Boris Florya, *Russkoye gosudarstvo i yego zapadnyye sosedi (1655-1661 gg.)*. (Moskva: Indrik, 2010), 573–577.

³⁹ Teslenko, «Rodynnyy klan», 174–175.

⁴⁰ Teslenko, «Rodynnyy klan», 175.

хорунжого⁴¹, викликає характеристику, де перелічуються визначальні риси ідеального шляхтича-сармата: богобоязний, гостинний, жертковний, рятувник вдів і сиріт, побожний і відданий православної Церкві, шанобливий до матері (с. 78). Єрлич стає одним із творців легенди Єремії Вишневецького як героїчного захисника Речі Посполитої: він протиставляє князя наляканим повсталими козаками шляхтичам, які, кинувши свої доми, вдалися до втечі (с. 100). Вишневецький не залишив лубенського замку, аж доки шляхетське ополчення почало гуртуватися в Житомирі, куди князь привів і свій загін (с. 101). Згіршений безпорадністю керівників коронного війська під Пилявцями, він відводить цей загін у безпечне місце, аби його зберегти (с. 104). Потім же вирушає до Бару й боронить місто дев'ять тижнів (с. 128). Вишневецький помирає в поході, після важкої хвороби (с. 152).

Ще одним потужним носієм сарматських чеснот виступає польний гетьман Литовський Януш Радзивілл (пол. Janusz Radziwiłł; 1612–1655). Він перемагає козацьке військо на чолі з Михайлом Кричевським під Лоевим, а потім стоїть на сторожі межі коронних земель і Великого князівства Литовського, рушає до Києва, і 5 серпня 1651 р. вступає до міста. Його присутність у княжій столиці локалізується в сакральних центрах: у митрополичих покоях при Святій Софії, у Києво-Печерській лаврі – і в цей час солов'ї співають та кують зозулі, попри незвичну пору (с. 151).

Втіленням шляхетського героїзму постає Стефан Чарнецький. Правда, його присутність в епізодах протистояння козацькому війську не вельми героїчна: 1653 р. він був поранений під Монастирищем, захопленим Іваном Богуном (с. 166). А ось із вторгненням шведів харизма Чарнецького розкривається повною мірою: він гуртує довкола себе вояків, займається партизанською війною, а потім жене шведів з-під Ярослав через Сян у Варшаву й далі, аж у Прусію.

З помітним розчарованим співчуттям вводиться в хроніку воєвода Адам Кисіль (1600–1653), який з погляду православної руської шляхти найгармонійніше поєднував у собі етноконфесійну стійкість і загальнодержавний патріотизм⁴². Єрлич характеризує його словами «człowiek wielce godny» (с. 113–114), з гордістю відшукуючи свідчення далеких родинних зв'язків із ним. Поява Адама Киселя в Києві 14 січня 1649 р. викликала в Єрлича сплеск надії, але вже наступний епізод знецінює несправджені сподівання: передані Хмельницькому знаки королівського визнання, булава й хоругва,

⁴¹ *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku*, 19 (nr 3).

⁴² Frank E. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine: the dilemma of Adam Kysil, 1600–1653* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1986), 127–129.

нічим не стримали агресію бунтівників, а очолюване воєводою посольство тільки наслухалося образливих кпинів. Коли посольство поверталось з Переяслава, воно не зважилося заїхати до Києва. Кисіль побоявся прибути на скликаний ним же сеймик у Житомирі. Приїзд Киселя до Києва 6 листопада 1649 р. виглядає на тлі безчинств, що діялися в місті, мужнім вчинком, який збудив надію на приборкання свавільників, але не виправдав сподівань (с. 138). Перебування Киселя в Києві 1650 р. переконує у втраті ним суспільного впливу: ніхто вже не зустрічає воєводу, не віддає йому шані. Та хоч яким би безсилим не виглядав Кисіль, шляхта тягнеться за ним на Волинь «iako dzieci za matką» (с. 145). Повідомляючи про закінчення життєвого шляху київського воєводи, Єрлич зауважує, що за ним тужили король, сенат і всі прості люди (с. 169).

Свою віру Єрлич маніфестує, вмонтовуючи в перелік нещасть, провіщених кометами, згадки про порізнення східного та західного обрядів через використовуваний для причастя хліб, учення про походження Духа Святого (с. 65, 71), анекдот про «папісу Йоана» (с. 66). Мимохідь критично оцінюється григоріянська реформа календаря як руйнівна для міжхристиянських стосунків (с. 71). Єрлич посилається на свята за старим календарем (с. 168). Дати нового календаря він зіставляє зі збереженням східною Церквою юліанським стилем (с. 212).

Унійна Церква для нього – «przeciwni odszczepieńcy» (с. 83). Без коментарів Єрлич переказує утопічні плани віровизнаннєвого компромісу, який нібито пропонував король Владислав IV, аби досягти порозуміння між православними й католиками в ученнях про походження Святого Духа, чистилище (с. 91). Так само без коментарів наводяться «Punkta supliki do Majestatu J. Krol. Mści. ... Wojska ... Zaporoskiego, roku 1649» (с. 123–125), що вимагають скасування унії, передачі унійних храмів православним і призначення київського воєводи з числа православних шляхтичів.

Єрлич систематично фіксує звернення його родичів і друзів до православної церкви при хрещенні, вінчанні чи похороні, гордо повідомляє про монаший постриг його сестри (с. 83) і про те, що вона перебуває в київському монастирі «Pieczarskim ranienskim» (с. 118). Києво-Печерський монастир, де в добу небезпеки Єрлич знайшов притулок, для нього – «mieysce święte» (с. 110). Та при цьому київський митрополит Петро Могила (рум. Petru Movilă; 1596–1647) постає в хроніці жорстоким тираном, ласим до грошей, який ставить родинні зв'язки вище за церковні (с. 94–95). Чи не відобразилося в цьому сприйнятті митрополита-румуну як людини з іншого берега Дністра?..

Впровадженням в атмосферу цивілізаційного протистояння, що обумовлює драму Речі Посполитої і особисто Єрлича стає ретроспективний опис битви біля Цецори (рум. Țuțora) – села на річці Прут, що належало в XVII ст. до князівства Молдова, а нині перебуває на терені Румунії. Геополітичний розлам на умовній мапі Єрлича пролягає Дністром, що відділяв Річ Посполиту від Молдови, перетвореної до кінця XVI ст. на буферну державу під фактичним турецьким протекторатом⁴³ (с. 109). Битва на Цецорі мала для Єрлича і особистісний вимір: там загинув батько його другої дружини Войцех Рогуський (с. 80).

У зображенні автора за Дністром простягається простір неволі й насильства, де вирують інтриги і невгамовні амбіції, прагнучи затягти в себе й Річ Посполиту. Цей простір виявляється привабливим для бунтівних козаків: після втечі свого тестя Василя Лупула (рум. Vasile Lupu; 1595–1661), господаря Молдови, Тиміш Хмельницький на чолі зібраного ним війська (с. 168), подався на Яси, сплюндрував місто й громив інші міста й села Молдови. Закономірна з погляду Єрлича розплата приходить від власного короля: коронні війська долучаються до волоських і перемагають Василя Лупула та його союзника: «tych zboycow rozgromili i znieśli» (с. 171), а сам Тиміш («Tymoszka») загинув від пострілу гармати.

З іншого боку цивілізаційного вододілу локалізується і Московське царство. Єрлич утішається перемогою, здобутою королем Владиславом Вазою під Смоленськом і прийняттям Сіверської землі «pod moc swą» (с. 78). Раз у раз він згадує про своїх родичів, які воювали або й гинули «w Moskwie» (с. 116, 120). Конфесійна спільність нездатна зруйнувати захисні мури оборонця сарматських вольностей: і Москва, і Волоське, і «Мультианське» (рум. Muntenia, від munte – гора) князівства, що перебували у васальній залежності від Османської імперії (с. 61), – для Єрлича терен ворожих деспотій.

Українські козаки вводяться в хроніку як природна частина оборонців Речі Посполитої, уявлюваної захисним муром християнської цивілізації⁴⁴. Якщо в ретроспективному вступі українські козаки присутні епізодично, то при описі битви під Хотиним вони вводяться в загальний контекст анти-турецької армії як її істотний складник. Єрлич не шкодує високих оцінок Сагайдачного: досвідчений воїн, жорстокий до ворога, витрималий у випробуваннях, мудрий у вибудові військової стратегії (с. 40). Одне слово, – ідеальний сармат, цілком відповідний моделі захисника християнських

⁴³ Lidiya Semenova, *Knyazhestva Valakhiya i Moldaviya. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii)* (Moskva: Indrik, 2006), 112–209.

⁴⁴ Janusz Tazbir, *Polska przedmurzem Europy* (Warszawa: Twój Styl, 2004), 91–112.

цінностей і демократичних засад Речі Посполитої. Ключовою ж з погляду автора деталлю в цьому панегіричному портреті є шляхетське походження Сагайдачного (с. 40). Козацьке військо Сагайдачного для Єрлича – невід’ємна частина його власного соціокультурного простору, руського сегменту Речі Посполитої. А шляхетний провідник природно інтегрує цю спільноту до лицарського війська.

Конфесійна самоідентифікація козаків Хмельницького й московського люду ніде в хроніці не акцентується. Натомість безчинства шведів і зрада великого гетьмана Литовського Януша Радзивілла – того самого Радзивілла, котрого Єрлич вітав у Києві як визволителя! – знаходить мотивування в релігійній площині: адже Януш Радзивілл був одним із лідерів протестантської спільноти. Мовляв, «*kalwin iako kalwinowi, i każdy luter radnieyszy temu był, aby Szwed panował*» (с. 194).

Світ сарматської шляхти протиставляється просторові козацької сваволі, в якому панують беззаконство й зрада. Цей ворожий Єрличеві простір не може зберегти свою цілісність. Під час протистояння Івана Виговського та полтавського полковника Мартина Пушкаря (Puszkarenka, Puszkarza), підтримуваного Москвою, Дніпро ділить козацький простір навпіл: «*Kozacy się rozłączyli; iedni przy Wyhowskim, co po owej stronie Dniepru, a drudzy, co za Dnieprem, obebrali sobie Puszkarenka, który z onemi wspolek przy Moskwie stał*» (с. 213). Московське військо на чолі з князем Григорієм Ромодановським (+ 1682) виринається за цю межу, аби спалити Київ, захопити в полон міщан і ченців та відпливти човнами до Путивля.

Повстання 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка; + 1638)⁴⁵ дістає в Єрлича гостро критичну оцінку. Його учасники описуються як «*kuira kozacka swawolna*», «*czerń wszystka*» (с. 81), що здійняла руку на короля і Річ Посполиту, була розгромлена гетьманом Миколаєм Потоцьким і після поразок під Кумейками та Боровицею (села під Черкасами) видала своїх провідників. Жорстоку страту київського сотника Богдана Кизима та його сина, посаджених на палю в Києві на Замковій горі, Єрлич трактує як заслужену кару бунтівників, а голод 1638 р. – як розплату за бунт. Повстання 1638 р. під проводом Якова Острянина (+1641)⁴⁶ згадується лише побіжно як війна за власні станові інтереси (с. 82).

⁴⁵ *Koly zemlya stohnala: Druha polovyna XVI – persha polovyna XVII st.* (Kyiv: Ukrayina, 1995), 403–409; Mykhaylo Hrushevs’kyi, *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, t. 8 (N’yu-York: Knyhospilka, 1956), 258–276.

⁴⁶ Hrushevs’kyi, *Istoriya Ukrayiny-Rusy*, t. 8, 291–310.

Початок Хмельниччини зображується як стихійний бунт простолюду, спричинений смертю короля Владислава IV Вази, яку Єрлич вважає наслідком поранення на полюванні (с. 97). Єрлич не шкодує для характеристики противника в'їдливих епітетів: «zbóyce», *zboyce domowe*, *swinopasy*, *zdrayce* (с. 102), *niezbożne zboyce* (с. 104, 106), *niecnotliwi psi* (с. 106), *niecnotliwi pjanice* (с. 107), *niezbożne tyrany* (с. 121), *szubrawstwo* (с. 165), *czereń* (с. 170), *zebranie rozboynickie* (с. 210). Їхні дії описуються як грабунки, насильство, гвалтування, об'єктом яких є шляхта. Жертвами напасників стають київський хорунжий Теодор Єлець⁴⁷, волинський зем'янин Олександр Немирич⁴⁸ та й сам Єрлич, змушений рятуватися втечею до лісу (с. 103). Увірвавшись до Києва 11–14 грудня 1648 р., розбійники розшукують шляхтичів і шляхтянок і нещадно вбивають їх (с. 104). Полковник Данило Нечай (1612?–1651), «*zboyca i rozboynik starszy*» (с. 107), топить у Дніпрі й грабує майно королівського посланця. Двох священників, Скупського і Рончкевича, козаки втопили в Дніпрі, а євреїв «*pooddzierawszy, goło, pokaleczywszy, robiwszy, poruszczali*» (с. 126), і то лише після втручання митрополита Сильвестра Косова.

Актом зради виглядає віддання Хмельницьким покори Московському царству. Козацька зрада наводить московське військо на Україну й Білорусь, унаслідок чого вороги захопили Смоленськ, Оршу, Полоцьк, Могилів й інші міста, села та містечка, а обложіні Вільно, Мінськ «*poralili i w niwec obrocili*» (с. 187). В липні 1655 р. військо Хмельницького спільно з московськими союзниками вирушає на Кам'янець-Подільський, а зазнавши там невдачі, – на Гусятин, Чортків, Підгайці. Взявши викуп у львівських міщан, Хмельницький тероризує населення околиць Перемишля, Галича і Ярослава, при цьому «*Moskwa wielkie morderstwa nad ludźmi utrapionemi czyniła; dwa razy zboycow kozakow przechodziła*» (с. 192). Опис облоги й грабування Люблина також включає згадку про особливу жорстокість росіян, що нещадно «*zabijały i mordowały*» (с. 194). Опис тортур, яким росіяни піддали полоненого брата гетьмана Івана Виговського Данила вражає своїм винахідливим садизмом: «*pasy ze grzbietu drzyć, z.i pazury tak u nóg, iako i u rąk żelazne szpicy zabiać, napotem żyły pod kolanamy przerznąć a kleszczami wyciągać, tak też i u rąk, napotem rozkazał oczy świdrem wywiercić i uszy, gdzie napotem nie dosyć, rozkazał u te dziury u oczy i u uszy rostopiwszy srebra nalać*» (с. 236-237).

⁴⁷ Henryk Litvin, *Z narodu rus'koho. Shlyakhta Kyjivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*, per. z pol's'k. Lesi Lysenko (Kyiv: Dukh i litera, 2016), 192.

⁴⁸ Litvin, *Z narodu rus'koho*, 197.

Шведська інтервенція в зображенні Єрлича цілком суголосна татарсько-козацькій: захопивши польські міста, іновірний супротивник – «niezbożny heretyk» (с. 211) (бо ж шведи були лютеранами) – «kościóły i klasztory zaczął łupić, pannom zakonnym gwałty czyniąc, niektórych zamaż oddawać i żenić mnichów, w kościołach konie stanowić, i inne zbytki czynić, brzydkie Panu Bogu i ludziom potsciwym» (с. 191).

Напад збунтованих козаків на Київ зображено як розгул насильства й розбою. Напасники грабують церкви й монастирі, ганяються за шляхтою вулицями, як за зайцями, хапають і вбивають, тіла ж їхні залишають собакам на поживу, розбивають гробівці й знущаються над тілами померлих, а тринадцятьох священників кидають із човнів у Дніпро. Тільки ті врятувалися, хто втік до монастиря (с. 126–127). Такі інfernальні дії ворогів виводять їх поза цивілізаційні виміри християнської шляхетської республіки. Доводиться це співдією козаків з ординцями, з Москвою та шведами. Єрлич охоче переповідає чутку про те, нібито Хмельницький направляв послів до султана, й пропонував прийняти під його владу Україну, аби тільки захистив проти власного короля (с. 170).

Єрлич вводить до наративу епізоди містичної помсти за злочини: легендарні історії спалення тіла померлого ніжинського полковника Івана Золотаренка разом з усіма присутніми в церкві понад 400 особами вогняним стовпом, що вийшов із престолу, та влучання блискавки в склеп із тілом Тимоша Хмельницького (с. 197). Тріумфально повідомляється про загибель істотно гіперболізованого числа козаків від удару блискавки: понад чотири тисячі загинуло, до трьох тисяч посліпло й оглухло, інших поранило: «tak cud nad zboysami Pan Bóg okazać raczył» (с. 144). Знаком Божого гніву сприймається повідомлення про передсмертні страждання в Чигирині «niezbożnego tyrana i mordercy Chmielnickiego» (с. 209).

Алієнуючи своїх ворогів як темну варварську силу, ворожу його вірі й сарматським вольностям, Єрлич засвідчує присутність у культурному просторі України доби козацьких повстань маргіналізованої згодом креативної верстви, наляканої руйнуванням узвичаєних меж і експансією чужої цивілізації на землі обабіч Дніпра. Він воліє залишатися на «руському» березі ріки, зі скрухою констатує втрату тієї частини Руси, яка обрала собі «татарський» берег...

БІБЛІОГРАФІЯ

- Chyzhevs'kyu, Dmytro. *Istoriya ukrayins'koyi literatury*. Kn. 2. Praha: Vydavnytstvo Yuriya Tyshchenka, 1942 [Чижевський, Дмитро. *Історія української літератури*. Кн. 2. Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942].
- Chyzhevs'kyu, Dmytro. *Istoriya ukrayins'koyi literatury*. Kn. 2. Praha: Vydavnytstvo Yuriya Tyshchenka, 1956 [Чижевський, Дмитро. *Історія української літератури*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956].
- Dzyra, Yaroslav. «Vstup». V: *Litopys Samovydtysya*, 9–42. Kyiv: Naukova dumka, 1971 [Дзира, Ярослав. «Вступ». В: *Літопис Самовидця*, 9–42. Київ: Наукова думка, 1971].
- Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. T. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2004 [Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2004].
- Florya, Boris. *Russkoye gosudarstvo i yego zapadnyye sosedi (1655-1661 gg.)*. Moskva: Indrik, 2010 [Флорія, Борис. *Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.)*. Москва: Индрик, 2010].
- Franko, Ivan. *Istoriya ukrayins'koyi literatury*. Chast' 1. Zibrannya tvoriv: U 50 t. T. 40, 7–370. Kyiv: Naukova dumka, 1983 [Франко, Іван. *Історія української літератури*. Часть 1. Зібрання творів: У 50 т. Т. 40, 7-370. Київ: Наукова думка, 1983].
- Franko, Ivan. *Narys istoriyi ukrayins'ko-rus'koyi literatury do 1890 roku*. L'viv: Ukrayins'ko-rus'ka vydavnycha spilka, 1910 [Франко, Іван. *Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року*. Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1910].
- Hrushevs'kyu, Mykhaylo. *Istoriya Ukrayiny-Rusy*. T. 8. N'yu-York: Knyhospilka, 1956 [Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Т. 8. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956].
- Hrytsay, Mykhaylo, Vasyl' Mykytas' i Fedir Sholom. *Davnya ukrayins'ka literatura*. Kyiv: Vyshcha shkola, 1978 [Грицай, Михайло, Василь Микитась і Федір Шолом. *Давня українська література*. Київ: Вища школа, 1978].
- Istoriya ukrayins'koyi literatury: U 8 t. T. 1*. Kyiv: Naukova dumka, 1967 [Історія української літератури: У 8 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1967].
- Khrestomatiya davn'oyi ukrayins'koyi literatury (do kintsya XVIII st.)*. Upor. Aleksandr Yvanovych Bilets'kyu. Kyiv: Radyans'k, 1967 [Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). Упор. Александр Иванович Білецький. Київ: Радянська школа, 1967].
- Koly zemlya stohnala: Druha polovyna XVI – persha polovyna XVII st.* Kyiv: Ukrayina, 1995 [Коли земля стогнала: Друга половина XVI – перша половина XVII ст. Київ: Україна, 1995].
- Korpanyuk, Mykola. *Slovo. Khrest. Shablya Ukraïns'ke monastirs'ko-tserkovne, svit's'ke krayove litopisannya XVI-XVIII st., kompilyatsii kozats'kogo: litopisannya XVIII st. yak istoriko-literaturne yavishche*. Kyiv: Smoloskur, 2005 [Корпанюк, Микола. *Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище*. Київ: Смолоскип, 2005].
- Kostomarov, Mykola. *Bohdan Khmel'nyts'kyu: Istorychna monohrafiya*. Dnipropetrovs'k: Sich, 2004 [Костомаров, Микола. *Богдан Хмельницький: Історична монографія*. Дніпропетровськ: Січ, 2004].
- Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*. Z rękopisu wydał Kazimierz Wł. Wojcicki. T. 1-2. Warszawa: b.w, 1853.
- Litvin, Henryk. *Z narodu rus'koho. Shlyakhta Kyvivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*. Per. z pol's'k. Lesi Lysenko. Kyiv: Dukh i litera, 2016 [Літвін, Генрик. *З народу руського*.

- Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*. Пер. з польськ. Лесі Лисенко. Київ: Дух і літера, 2016].
- Mytsyk, Yuriy. «Natsional'no-vyzvol'na viyna ukrayins'koho narodu seredyny XVII st. ochyma Yerlycha». *Arkhiv Ukrayiny*, no. 4–6 (237) (1995): 33–41 [Мищик, Юрій. „Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича”. *Архіви України*, № 4–6 (237) (1995): 33–41].
- Mytsyk, Yuriy. *Ukrainskiye letopisi XVII veka: Uchebnoye posobiye*. Dnepropetrovsk: DGU, 1978 [Мыщук, Юрий. *Украинские летописи XVII века: Учебное пособие*. Днепропетровск: ДГУ, 1978].
- Nasyevich, Vyacheslaw. «Bitva na Basi 1660». V: *Vyalikaye Knyastva Litowskaye. Entsiklapyedyya: w 2 t.* 2-ye vyd. T. 1, 334. Minsk: Byelaruskaya entsiklapyedyya, 2007 [Насевич, Вячеслав. «Битва на Басі 1660». В: *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя: ў 2 т.* 2-е выд. Т. 1, 334. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2007].
- Ohonovs'kyu, Omelyan. *Istoriya literatury rus'koyi*. T. 1. L'viv: Tovarystvo imeni Shevchenka, 1887 [Огоновський, Омелян. *Історія літератури руської*. Т. 1. Львів: Товариство імені Шевченка, 1887].
- Pawlak, Wiesław. «Jakub Susza – zapomniany świadek i historiograf bitwy pod Beresteczkiem». W: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*, red. Magdalena Piskała, Wiesław Pawlak, 211–235. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2011.
- Podhorodecki, Leszek. *Stefan Czarniecki*. Warszawa: MADA, 1998.
- Prokop, Krzysztof Rafał. *Sylwetki biskupów łuckich*. Biały Dunajec: „Wołanie z Wołynia”, 2001.
- Sas, Petro, Henute Kirkene i Alfredas Bumblauskas. *Khotyns'ka bytva 1621 – bytva za Tsentral'nu Yevropu*. Kyiv: Baltiya-Druk, 2011 [Сас, Петро, Генуте Кіркене, Алфредас Бумблаускас. *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу*. Київ: Балтія-Друк, 2011].
- Semenova, Lidiya. *Knyazhestva Valakhiya i Moldaviya. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii)*. Moskva: Indrik, 2006 [Семенова, Лидия. *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*. Москва: Индрик, 2006].
- Sienkiewicz, Henryk. *Ogniem i mieczem*. Tom 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985.
- Sysyn, Frank E. *Between Poland and the Ukraine: the dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1986.
- Tazbir, Janusz. *Polska przedmurzem Europy*. Warszawa: Twój Styl, 2004.
- Teslenko, Ihor. «Rodynnyy klan Yerlychiv». *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi*, vyp. 4 (2004): 135–188 [Тесленко, Ігор. «Родинний клан Єрличів». *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 4 (2004): 135–188].
- Ukrayins'ka literatura XVII st.* Vst. st., upor. i prymitky Volodymyra I. Krekotnya. Kyiv: Naukova dumka, 1987 [*Українська література XVII ст.* Вст. ст., упор. і примітки Володимира І. Кречотня. Київ: Наукова думка, 1987].
- Ukrayins'ka poeziya: Seredyna XVII st.* Upor. Volodymyr I. Krekoten', Mykola M. Sulyma. Kyiv: Naukova dumka, 1992 [*Українська поезія: Середина XVII ст.* Упор. Володимир І. Кречотень, Микола М. Сулима. Київ: Наукова думка, 1992].
- Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku*. Oprac. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002.

- Vlasovs'kyy, Ivan. *Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy*. Т. 2., 2-е vyd. N'yu-York, Kyiv: S. Bavnid Bruk, 1990 [Власовський, Іван. *Напис історії Української Православної Церкви*. Т. 2., 2-е вид. Нью-Йорк, Київ: С. Бавнд Брук, 1990].
- Voznyak, Mykhaylo. *Istoriya ukrayins'koyi literatury*. Т. 3. L'viv: Z drukarni NTSh, 1924 [Возняк, Михайло. *Історія української літератури*. Т. 3. Львів: З друкарні НТШ, 1924].
- Yakovenko, Natalya. *Dzerkala identychnosti: Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI – pochatku XVIII stolittya*. Kyiv: Laurus, 2012 [Яковенко, Наталя. *Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ: Laurus, 2012].
- Yakovenko, Natalya. *Narys istoriyi seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi Ukrayiny*. Kyiv: Krytyka, 2005 [Яковенко, Наталя. *Напис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика, 2005].
- Yakovenko, Natalya. *Paralel'nyy svit: Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI-XVII st.* Kyiv: Krytyka, 2002 [Яковенко, Наталя. *Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.* Київ: Критика, 2002].
- Yuzhnorusskiye letopisi*. Pod red. Orest Y. Levitskogo. Kiyev: b.v., 1916 [Южнорусские летописи. Под ред. Орест И. Левицкого. Киев: б.в., 1916].